

تأثیر خلیج فارس بر امنیت ملی ایران

بهرام رضایی

چکیده:

اطلاعات موجود حاکی از این است که نفت امریکا در حال تمام شدن است، امریکا تا دهه ۱۹۵۰ در تولید نفت خودکفا بود، اما از آن پس، به نفت خلیج فارس روز به روز وابستگی بیشتری پیدا کرد و در صورت تمام شدن نفت امریکا این وابستگی در سال های آینده به طور مشهودی نماد بیشتری پیدا خواهد کرد؛ از آنجایی که درصد زیادی از نفت جهان از طریق خلیج فارس به سایر نقاط جهان جابجا می شود، امنیت خلیج فارس در طول قرن گذشته همواره به علت وجود حدود ۶۵٪ ذخایر انرژی جهان در این منطقه حساس و استراتژیک از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. بی شک ادامه جریان آزاد انرژی، تأثیر زیادی بر امنیت منطقه و به خصوص ایران دارد، به اعتقاد جمهوری اسلامی ایران این امنیت باید صرفاً توسط کشورهای منطقه تامین شود. به عقیده وزیر دفاع سابق ایران امیر دریابان علی شمخانی با همکاری تمام کشورهای منطقه باید خلیج فارس را به صلح، وحدت و دولتی تبدیل کنیم^۱ که بی شک در سایه این رهگذر نه تنها امنیت ایران بلکه امنیت تمام منطقه تامین خواهد شد.

کلید واژه: امنیت خلیج فارس، کشورهای منطقه، جریان آزاد

مقدمه

خلیج فارس دریای کم عمقی است که در حاشیه غربی اقیانوس هند واقع شده و بین شبه جزیره عربستان و جنوب ایران قرار دارد. مساحت آن حدود ۲۳۹۰۰۰ کیلومتر مربع است، طول آن از دهانه اروندرود تا تنگه هرمز قریب ۹۰۰ کیلومتر و عرض آن بین ۲۵۰-۱۸۰ کیلومتر است، عمیق ترین محل در قسمت جنوبی تنگه هرمز نزدیک راس المسندم ۱۸۲ متر و عمق متوسط خلیج فارس حدود ۲۵ متر می باشد.

از نظر سابقه تاریخی، بیش از یکصد مدرک، دلیل و سند موجود است که از دوره پیدایش نژاد آریایی تاکنون، همه حکایت از این دارد که نام خلیج فارس از همان اقوام آریایی (پارس) گرفته شده است.

بطلمیوس که بزرگترین عالم هیئت و جغرافیایی قدیم بوده و دو قرن بعد از میلاد این خلیج را به نام پرسیکوس سینوس که به معنای خلیج فارس است یاد کرده است. مورخین و جهانگردان اسلامی از قبیل ابن حوقل، استخری، مقدسی، ناصر خسرو، ابن بطوطه و ... در آثار خود همه از خلیج فارس نام برده اند.

ادامه جریان نفت خاورمیانه از طریق خلیج فارس به کشورهای صنعتی و هم پیمانان آمریکا در ناتو و ژاپن، این کشورها را به این ماده حیاتی هرچه بیشتر وابسته نموده است.

از نظر چرخش حاکمیت در منطقه از حیث دوره های تاریخی می توان سه دوره کلی را بر این منطقه ذکر نمود که عبارتند از :

۱- دوره باستانی و قبل از اسلام ۲- دوره اسلامی ۳- قرون اخیر

و از حیث قدرت های جهانی نیز می توان دو دسته را تشخیص داد.

۱- قدرت های جهانی درون منطقه ای

۲- قدرت های جهانی فرا منطقه ای

قابل ذکر است که در دوره های خلاء قدرت درون منطقه ای و یا برون منطقه ای در خلیج فارس قدرت های کوچک محلی در سواحل شمالی و جنوبی، کنترل تمام یا بخش هایی از آن را به عهده داشتند که با پیدایش قدرت جهانی در منطقه از بین رفتند. از یکی دو دهه اخیر حاکمیت بر خلیج فارس گسسته

است زیرا قدرت جهانی با یک قدرت منطقه ای برای کنترل آن در حال رقابت است. یعنی ضلع شمالی آن در کنترل قدرت منطقه ای جمهوری اسلامی ایران و ضلع جنوبی آن در کنترل قدرت جهانی آمریکاست.

خلیج فارس همواره در سیاست های حکومت ها و دولت های مرکزی ایران نقش ویژه خود را در طول تاریخ حفظ نموده است. ویژگیهای خلیج فارس از جمله گسترش و امتداد آن در مجاورت سرزمینهای جنوبی ایران و نقش و موقعیت سیاسی و نظامی آن و از همه مهمتر وضعیت آن در تامین امنیت کشور پیوسته یک اثر مهم و غیر قابل چشم پوشی در سیاستگذاری دولت های ایران داشته است.

جمهوری اسلامی ایران نه تنها مهم ترین کشور واقع در منطقه خلیج فارس است بلکه به صورت انکار ناپذیری امنیت ایران، به ثبات و امنیت خلیج فارس گره خورده است به طوری که وجود ناامنی در این منطقه کشور ما را با مشکلات فراوان مواجه خواهد کرد.

خصوصیات ویژه خلیج فارس

همان طوری که ذکر شد خلیج فارس به لحاظ داشتن خصیصه های ویژه در ابعاد مختلف ارتباطی، اقتصادی، استراتژیکی و فرهنگی، در طول تاریخ مورد توجه قدرت های جهانی بوده است و به عنوان منطقه رقابت در استراتژی قدرت های بزرگ جایگاه ویژه ای را داشته و کماکان دارد بخصوص در دو قرن اخیر که در سیکل رقابت قدرتها وارد شده و اصطکاک منابع قدرت های جهانی با یکدیگر و یا بین منافع قدرت های مذکور با منافع کشورهای منطقه تمام یا بخشی از خلیج فارس را به صحنه کشمکش تبدیل نموده و آنرا در زمره مناطق بحرانی جهان قرار داده است.

به طور کلی ویژگی های خلیج فارس به دو گونه یا فرم تحت عنوان خصیصه های انگیزشی و خصیصه های ابزاری دسته بندی می شوند که، آن ها به طور اختصار به شرح زیر مورد بررسی قرار می گیرند:

الف- خصیصه های انگیزشی : این خصیصه ها برای قدرت های جهانی هدف ساز بوده و اصولاً به عنوان انگیزه اصلی حضور قدرت های فرا منطقه ای در دو قرن اخیر مطرح است که عبارتند از :

(۱) موقعیت:

موقعیت جغرافیایی خلیج فارس آنرا به عنوان ارتباط بین سه قاره، یعنی اروپا، آفریقا و جنوب شرق آسیا در آورده است. از قدیم الایام مورد توجه قدرت های جهانی بوده است زیرا تجار و بازرگانان، کالا را از شرق و جنوب آسیا به خلیج فارس حمل نموده و از آنجا به سواحل مدیترانه و اروپا می برند و همچنین کالا از اروپا و مدیترانه از همین مسیر به جنوب و جنوب شرق آسیا حمل می شد. در واقع اروپاییان به ادویه و ابریشم آسیا احتیاج داشتند و آسیایی ها به فلزات و لباس و پارچه اروپا نیازمند بودند. قدرت های بزرگ از طریق کنترل این منطقه در واقع بر مسایل دو قاره صاحب تمدن و نیز منطقه حساس بین النهرین و هلال خصیب^۱ تاثیر می گذاشتند.

امروزه نیز خلیج فارس نقش ارتباطی خود را حفظ نموده و به عنوان مرحله آغازین سامانه حمل و نقل جهانی نفت و کالا عمل می کند که از طریق آن و از مسیرهای دریایی اقیانوس هند، اطلس و کبیر و دریاهای احمر^۲ و مدیترانه و عمان نفت و گاز به قاره های مختلف جهان حمل می شود. به علاوه اینکه خلیج فارس در ارتباط با منطقه نیز به عنوان عامل اصلی همگرایی و برقراری ارتباط بین سکنه شبه جزیره تا جنوب غرب آسیا عمل می نماید.

(۲) برخوردار بودن از ذخایر عظیم نفت و گاز:

هرچند این عامل ارتباط تنگاتنگی با بند ۳ دارد اما به لحاظ خاص به طور جداگانه شرح داده می شود. منطقه خلیج فارس به سبب داشتن ذخایر

۱- اعراب به منطقه خلیج فارس تا مدیترانه که هلالی شکل (محصور بین ارتفاعات ترکیه از شمال و ارتفاعات اردن و عربستان در جنوب) است هلال خصیب می گفتند.

۲- قبل از افتتاح کانال سوئز چون دریای سرخ بسته بود لذا به آن خلیج عربی می گفتند.

عظیم نفت و گاز یکی از حساس ترین مناطق جهان از دیدگاه ژئوپولیتیک انرژی است که کشورهای بزرگ صنعتی به آن وابستگی زیادی داشته که مسلماً در آینده نیز این وابستگی افزایش خواهد یافت. در این باره در کتاب بحران خلیج فارس (جنگ نفت) چنین ذکر شده است (ایالات متحده اعلام کرده است که منافع حیاتی آن کشور کماکان در گرو تهیه نفت از خلیج فارس آن هم به بهایی معقول نهفته است. تقریباً دو سوم ذخایر شناخته شده نفتی جهان در منطقه خلیج فارس متمرکز است و هزینه اکتشاف آن از نقاط دیگر جهان پایین تر است. در چنین وضعیتی از دست دادن منابع نفتی کویت برای آمریکا می توانست بسیار غم انگیز و فاجعه آمیز باشد) به علاوه باید گفت با توجه به کاربری های نفت و گاز در زندگی بشر، و پیدا نشدن جایگزین مناسب برای آن وابستگی زندگی انسان به این ماده حیاتی همچنان شدید خواهد بود. نفت و گاز (طلای سیاه) در چرخش صنعت، حمل و نقل، تحرک امور نظامی، امور رفاهی و اجتماعی و بالاخره صنایع پتروشیمی کاربری فوق العاده ای دارد و کمتر عرصه ای از حیات و فعالیت های بشر را می توان یافت که نفت و گاز به طور مستقیم در آن نقشی نداشته باشد.

با توجه به ذخایر شناخته شده جهان، ذخایر نفتی خلیج فارس در سال ۱۹۸۷، ۵۶۵ میلیارد بشکه بوده که معادل ۶۳ درصد ذخایر نفتی جهان است و همچنین دارای ۳۰۱۷ تریلیون متر مکعب گاز طبیعی بوده که برابر ۲۸/۵ درصد کل ذخایر شناخته شده گاز دنیا است که به همین علت بی تردید بزرگترین و مهمترین انبار انرژی جهان محسوب می شود.^۱ قابل ذکر است که کویت بیش از ۹۰ میلیارد بشکه نفت ذخیره دارد که به همین علت توسط عراق در سال ۱۹۸۹ اشغال شد و جنگ خلیج به دنبال آن به وقوع پیوست. نفت منطقه خلیج فارس علاوه بر کمیت قابل توجه دارای ویژگی هایی است از جمله:

۱- قبل از افتتاح کانال سوئز چون دریای سرخ بسته بود لذا به آن خلیج عربی می گفتند.

الف- بازدهی بالای چاه ها

ب- ذخیره زیاد هر چاه (بین ۲۵۰ هزار تن تا یک میلیون)

پ- پایین بودن هزینه تولید و ترابری نفت

ت- ارزان بودن بهای نفت منطقه

ث- طول عمر بالای ذخایر خلیج فارس

(۳) برخوردار بودن از ارزش اقتصادی و تبدیل آن به بازار مصرف صادرات

کشورهای صنعتی:

در آمد ناشی از صدور و فروش نفت و گاز و سایر منابع طبیعی، منطقه خلیج فارس را به صورت یکی از کانون های ثروتمند جهان و همچنین بازار مصرف خوبی برای صادرات کشورهای صنعتی درآورده است.

کنترل بازار ثروتمند منطقه به منظور اعاده دلارهای پرداخت شده برای خرید نفت خام مورد توجه خاص کشورهای صنعتی است که به روش های مختلف انجام می پذیرد از جمله:

الف- فروش تسلیحات و مسلح کردن منطقه که خود به عنوان یک عامل بحران عمل می کند. ناگفته نماند که مجموع فروش تسلیحات به منطقه خلیج فارس بین سال های ۶-۱۹۸۲ برابر با ۶۰/۲۰۵ میلیارد دلار بوده و طبق گزارش مجله نیویورک تایمز، شوروی سابق به تنهایی بین سال های ۹-۱۹۸۲ به میزان ۲۳/۵ میلیارد دلار اسلحه به عراق فروخته است.

ب- پس انداز در بانک های اروپایی و کاربری آنها در سرمایه گذاری ها

پ- حضور خارجیان به عنوان نیروی کار و تامین امنیت و دفاع

ت- صدور کالاهای صنعتی و مصرفی و مدرن سازی فضای منطقه از طریق شرکت های مقاطعه کار ساختمانی، تاسیساتی و صنعتی

(۴) برخورداری از ارزش ژئواستراتژیک

خلیج فارس به لحاظ ایجاد بریدگی و امکان نفوذ در بدنه خشکی شبه جزیره و به دلیل واقع شدن در سطوح تماس توده های خشکی و بدنه آب های آزاد اقیانوس ها مورد توجه استراتژی قدرت ها است. این نقش ژئواستراتژیک چه

قبلاً مورد رقابت بین دو قدرت جهانی بری (شوروی) و بحری (آمریکا) وجود داشت و چه اکنون که بین یک قدرت منطقه ای (ایران) وجود دارد زیرا برای استراتژی دریایی از ارزش بسیار بالایی برخوردار است که نقش خود را در این زمینه در جریان جنگ نفت در سال ۱۹۹۰ به نحوی نشان داد.

همچنین با توجه به آنچه که در بندهای ۲ و ۳ ذکر شد منطقه ژئوپلیتیکی خلیج فارس موقعیت و ارزش استراتژیکی خاص دارد. در این راستا برژنیسکی مشاور امنیت ملی کارتر در بدو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران منطقه خلیج فارس را به عنوان خط سوم پدافند آمریکا ذکر نمود^۱ وی همچنین در کتاب (در جستجوی امنیت ملی) در قسمت مبارزه بر سر اورآسیا (Eurasia) از سه جبهه اصلی استراتژیکی به نام های جبهه اروپا، جبهه شرق و جبهه خلیج فارس یاد کرده و اضافه می کند که جبهه آخری ماهیتی کاتالیزری دارد. در جای دیگری از این کتاب (ص ۳۱۶) چنین یاد کرده است ((اگر ما برلین را از دست داده بودیم، باز هم می توانستیم هر چند با مخارج سنگین تر و تلاش های بیشتر، از عهده دفاع از اروپا براییم، اگر ما کره را از دست داده بودیم باز هم می توانستیم از ژاپن دفاع کنیم. اما خلیج فارس چنین امکانی را به ما نمی دهد. اگر اوضاع در خلیج فارس از این بیشتر وخیم شود، عواقبش آنچنان جدی خواهد بود که مانع ایجاد خطوط دفاعی قابل تحمل در بقیه مناطق خواهد شد.))
پیامد غیر قابل اجتناب شکست عمده غرب در خلیج فارس، نابودی کل نظام بین المللی خواهد بود که بعد از جنگ جهانی دوم امریکا برپا شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(۵) - خصیصه فرهنگی: مال جامع علوم انسانی

این خصیصه بیشتر به علت قرار داشتن مرکزیت ظهور دین اسلام و قبله مسلمانان در این منطقه ناشی می شود. اندیشه اسلامی از ضلع جنوبی آن انتشار

دقیقاً به علت نگرانی از این مساله انگلستان در دوره استعمار و سیادت بر ضلع جنوبی خلیج فارس اقدام به ساخت و پردازش اندیشه انحرافی وهابیت نمود و همچنین بعد از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران، شورایی به نام شورای همکاری خلیج فارس تشکیل شد که هم اکنون به نام شورای ۲+۶ مطرح است.

ضلع شمالی خلیج فارس بیش از یک دهه است که به عنوان کانون ظهور و نشر اندیشه اصیل اسلامی در جهان اسلام درآمده که تحرکات و جنبش های اسلامی را در جوامع اسلامی به وجود آورده است که با استراتژی قدرت های جهانی به ویژه آمریکا تقابل دارد. به هر حال توسعه نفوذ عربستان و اندیشه وهابیت از یکسو و نفوذ جمهوری اسلامی ایران و اندیشه اسلام اصیل در سطح جهان از سوی دیگر که هر دو کانون در خلیج فارس می باشند از انگیزه های اصلی توجه قدرت های جهانی به منطقه می باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ب- خصیصه های ابزاری:

خصیصه هایی هستند که قدرت های جهانی به وسیله آن ها امکان حضور و دوام در منطقه و دخالت در امور آن را پیدا نموده اند که از جمله می توان به زمینه های ذیل اشاره کرد:

(۱) ترکیب مذهبی و قومی:

ترکیب مذهبی نشان می دهد که اکثریت جمعیت منطقه مسلمان و شیعه مذهب هستند. ۹۳ درصد جمعیت ایران و ۶۲ درصد جمعیت بحرین، ۶۰ درصد جمعیت عراق و اکثریت جمعیت دویی و سکنه مناطق نفتی شرق عربستان را شیعیان تشکیل می دهند. بنا بر این ترکیب مذهبی مبین اکثریت شیعه و اقلیت سنی در کل منطقه ژئوپولتیکی خلیج فارس می باشد. ترکیب قومی نیز بیانگر اکثریت اعراب و اقلیت فارسها است. به هر حال این عامل یکی از زمینه ها و ابزارهای عمده و بسیار قوی است که قدرت های اروپایی فرا منطقه ای برای ایجاد اختلاف و کدورت بین مسلمانان سکنه خلیج فارس از آن استفاده نمود، و حضور خود را تضمین می نمایند.

(۲) اختلافات ارضی و مرزی:

وجود اختلافات ارضی بین قبایل و حکام ضلع جنوبی (عربستان و قطر- امارات متحد عربی و ...) و نیز دولت های ضلع شمالی و غربی خلیج فارس از مواردی است که حضور قدرت ها به ویژه انگلستان و آمریکا را توجیه نموده است. اختلافات ارضی حل شده و حل نشده که منجر به مناقشه و درگیری ممکن است بشود بیش از بیست مورد است و حتی آن مورد که بین ایران و عراق هم که حل شده بود بهانه ای برای پیدایش جنگ تحمیلی گردید. طبق نوشته دکتر عزتی در کتاب جغرافیایی نظامی ایران، از تنگه هرمز تا مصب اروند رود (شط العرب) که مقابل بندر فاو است کشور ایران دارای دو نوع مرز است یکی مرز سیاسی که از خط ساحل تا مسافت ۱۲ مایلی دریایی و دیگری مرزی که نشانگر استفاده از منابع تحت الارض و سطح الارضی خلیج فارس است. در این مرز بهره برداری طبق قراردادی که با کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس منعقد گردیده بوده و خط مرز بر اساس خط منصف است و قدرت های جهانی به خصوص آمریکا از وجود اختلافات مرزی بین دولت های حاشیه خلیج فارس سوء استفاده نموده و منطقه را بحرانی نگه می دارد.

(۳) خلاء قدرت در ضلع جنوبی خلیج فارس:

ضلع جنوبی خلیج فارس نسبت به ضلع شمالی آن غالباً فاقد یک سامانه حکومتی قدرتمند بوده است. خلاء قدرت ضلع جنوبی همراه با سابقه تاریخی حضور قدرت های سیاسی ضلع شمالی در آن که قبل از حضور قدرت های فرا منطقه ای اروپایی وجود داشته است بهانه ای بود که انگلستان و آمریکا با حضور دراز مدت خود نوعی ترس و هراس برای حکام ضلع جنوبی ترسیم می کردند و هم اکنون نیز این روند را ادامه می دهند.

با توجه به اهمیت خلیج فارس، حفظ امنیت این منطقه باید به عهده کشورهای ساحلی باشد و جمهوری اسلامی ایران می تواند در این راستا نقش مهمی را ایفا نماید. بنابراین به منظور دفاع از اسلام و ایجاد وحدت مسلمانان منطقه و برای استفاده صحیح از ذخایر خدادادی، لزوم شناخت هرچه بیشتر منطقه و بهبود روابط متقابل بین کشورهای منطقه باید در برنامه دولتمردان و تصمیم گیرندگان منطقه قرار گیرد.

کشور جمهوری اسلامی ایران با توجه به مطالبی که ذکر گردید مورد توجه خاص قدرت های استعماری به ویژه شیطان بزرگ یعنی آمریکای جهانخواه می باشد و حداقل تا دو دهه آینده نه تنها به ایران بلکه به خلیج فارس فشارها را در ابعاد مختلف روز بروز زیادتر می کند تا به اصطلاح نظام اسلامی ایران را ساقط کنند اما اعتقاد بر این است، همانطوریکه خداوند سبحان تاکنون حافظ جمهوری اسلامی ایران بوده منبعد هم خواهد بود لیکن دولت ما هم باید با کیاست و درایت اسلامی و علمی که نشأت گرفته از فاکتورهای ارزشی ما است هم با ترفندها و حيله های قلدرها و قدرت های شیطانی مبارزه کند و هم تفوق و برتری خود را با اقتدار نشان دهد. در این راستا توصیه های زیر می تواند مفید باشد:

۱- در ابعاد درونی :

الف- عنایت و توجه بیشتر به نیروهای مسلح از جهات تجهیزاتی، اقتصادی، آموزشی، عقیدتی و ... شود.

ب- توجه خاص به علوم و فنون و فناوری و بکارگیری آنها به منظور بالا بردن و افزایش اقتدار نظام جمهوری اسلامی و حفظ توازن قوا در منطقه خلیج فارس.

پ- آماده نگه داشتن ملت و دادن آگاهی های ضروری و به موقع به آن ها، به ویژه حفظ بسیج بیست میلیونی.
ت- شناسایی دقیق محورها و دهلیزهای نفوذی به داخل ایران از منطقه خلیج فارس مثل بندرعباس، بوشهر، خور موسی، و ... ایجاد خطوط پدافندی مناسب رده های یک و دو به منظور خنثی کردن هر گونه تعرض احتمالی دشمن.
ث- تصمیم گیری منطقی همراه با دوراندیشی در رابطه با نحوه استفاده از بنادر، تاسیسات و به خصوص جزایر ایرانی مستقر در خلیج فارس.

۲- برون منطقه ای:

جمهوری اسلامی ایران بایستی با اعتقاد به این حقیقت که امنیت تنها به وسیله کشورهای ساحلی آن قابل تامین است و با تاکید بر اهمیت گسترش و تسهیل ارتباطات درون منطقه ای اعم از اقتصادی و فرهنگی دو شرط عمده زیر را برای همکاری منطقه ای در لحاظ دارد:

۱- وحدت دینی و تجربیات حاصله از همکاری در چارچوب اوپک به عنوان عوامل مثبت در زمینه همکاری منطقه ای .

۲- جلب حسن نیت گروههای حاکم در هر کشور و نیز ایجاد احساس امنیت در آنها (از طریق دفع شک و تردید).

لازم به توضیح است که:

(الف) تامین امنیت در حرف خلاصه نمی شود بلکه تنها با اتحاد و همبستگی، آن هم همبستگی اسلامی است که می تواند از قوه به فعل درآید.

(ب) دولت های منطقه در زمینه اقتصادی می توانند تلاش های خود را متمرکز سازند که نه تنها ساختاری اقتصادی خویش را بهبود بخشند، بلکه هر یک بتوانند از منابع و امکانات دیگری استفاده کنند.

(ج) همبستگی به لحاظ ارتباطات نیز می تواند در توسعه این گونه روابط مستحکم و دوستانه موثر باشد. همان گونه که توسعه و تقویت روابط فرهنگی و اجتماعی موجب افزایش تفاهم و همبستگی بیشتر خواهد شد.

نتیجه:

چنین به نظر می رسد که همبستگی، همدلی و هماهنگی ملت های مسلمان منطقه می تواند شر جهانخواران را از سر این منطقه برای همیشه کوتاه سازد و خلیج فارس واژه ای است ابدی.

منابع و ماخذ:

- ۱- جان ام کالینز، استراتژی بزرگ، ترجمه کوروش بایندر، (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی)، ۱۳۷۳
- ۲- جغرافیای نظامی ایران (دکتر عزتی)
- ۳- جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال افریقا (آلاسدر، جerald گرین) انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی
- ۴- اصول و مبانی جغرافیای سیاسی (دکتر دره میر حیدر)
- ۵- مجتهد زاده، پیروز، مرزها در منطقه ژئوپولتیک خلیج فارس

1-Middle East in world Affairs, New York: comell university press, 1990

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی